

Talen naar cultuur

Burgerschap en de Letterenstudies¹

Berteke Waaldijk

Wat beweegt de studenten die zich in Nederland jaarlijks inschrijven voor een Letterenstudie? Ook nu zijn het er meer dan vorig jaar en meer dan in ander sectoren. Vooral de brede opleidingen als Geschiedenis, Mediastudies, Taal- en Cultuurstudies, de vakken waar cultuur in brede contexten wordt bestudeerd, blijven groeien.² Waarnaar verlangen de studenten en onderzoekers van de humaniora eigenlijk? Welke belangstelling toont het brede letterengezelschap? Wat willen de geletterde geleerden en nieuwsgierige nieuwelingen doen met kennis over talen, kunsten en culturen?

Waarnaar talen wij?

Als werkwoord komt talen bijna altijd met een ontkenning voor, de voorbeeldzinnen in het *Woordenboek der Nederlandsche taal* maken dat duidelijk. In één daarvan ontmoeten wij dé archetypische Nederlandse geleerde in de Letteren, zoon van de dienstbode van een pastoor uit Gouda, de humanist Erasmus. Busken Huet schrijft over hem.

‘Nooit heeft Erasmus naar een huwelijk getaald; nooit het als zijn roeping beschouwd huisvader te worden; nooit een openbare betrekking heeft willen vervullen.’

(Busken Huet, 1980 [oorspr. 1882-1884])

Een ander voorbeeld spreekt over het talen door een vrouw, en is ontleend aan een roman met de titel *De gelukkige familie*.

‘als zij dat andere..., dat verblindend heerlijke kon hebben, een man en kinderen, een eigen gezin, God! dan zou ze 'r immers nooit meer naar talen, naar Toynbeewerk.’

(Robbers, 1910)³

De voorbeelden roepen een verband op dat in mijn onderzoek altijd erg belangrijk is geweest: de tegenstelling tussen openbaarheid en de privé-sfeer. Vandaag zal ik bespreken hoe de geleerdheid van de Letterenstudies zich verhoudt tot die tegenstelling. Maar ik ga eerst terug naar de vraag waar letterenstudenten en hun opleiders naar talen. Het is inderdaad makkelijker om die motieven samen te vatten als verlangens waar zij níet om geven: wie op zoek is naar een mooie carrière of het grote geld gaat geen Letteren studeren. Maar ook ‘mensen helpen’ en ‘de wereld verbeteren’ worden niet vaak als motivatie aangevoerd. Ik zal niet ontkennen dat cultuurwetenschappers soms in mooie en goedverdienende banen terechtkomen, maar taalden wij daarnaar toen we kozen voor een Letterenstudie? Ons soort mensen studeert uit nieuwsgierigheid en brede interesses. Wij leven met passie voor literatuur, liefde voor kunst, fascinatie voor taal, hartstocht voor archiefonderzoek, belangstelling voor communicatie, verslaving aan film. Zo praten mijn beginnende studenten, net zo goed als mijn ervaren collega's, over hun interesses. Zo legitimeren zij hun keuzes. In tijden van economische crisis zijn het de alfa's die zeggen: ‘Ik krijg toch geen baan, laat ik dan tenminste iets studeren wat ik leuk vind’.

Met een zekere arrogantie denken wij cultuurwetenschappers stiekem ook wel eens dat we over meer diepgang en schoonheid beschikken, omdat we onze kennis niet direct in beleidsnota's en patenten omzetten.

Kiest de letterenstudent dus voor een ruimte die zich onttrekt aan nuttigheid en bruikbaarheid? Willen wij, net als Erasmus, niet te veel gestoord worden door straatruoer, ons niet bezighouden met de urgente maatschappelijke problemen als globalisering, armoede, in- en uitsluiting? Is de keuze voor de studie van cultuur inderdaad het volgen van de individuele en welhaast asociale belangstelling? Kunnen de Letterenstudies alleen in potsierlijke zin maatschappelijk relevant genoemd worden? Cervantes doet dat, als hij in *Don Quichot* een jongeman beschrijft die naar zijn beroep gevraagd werd. Deze antwoordde:

'...dat zijn beroep letterkundige (*humanista*) was; zijn bezigheden en studies hielden in dat hij boeken voor de drukpers schreef, die stuk voor stuk van groot nut en niet minder vermaak waren voor het algemeen welzijn.'
(Cervantes Saavedra, 2001 [oorspr. 1605-1614])

Dan volgt een komische opsomming van de zogenaamd nuttige publicaties, die begint met een overzicht van 703 livreeien voor aspirant-hovelingen, om via burleske herschrijvingen van Ovidius en de oorsprong van een riool bij Cordoba uit te komen bij de eerste verkoudheid in de wereldgeschiedenis. De jonge geleerde beschrijft hoe hij dat doet:

'...dit steeds met de nodige allegorieën, metaforen en zinnebeelden, zodat het voor de lezer vermakelijk, spannend en leerzaam tegelijk is. (...) en als bewijs (haal ik) meer dan vijftwintig auteurs (aan): dan ziet U of ik goed heb gewerkt en of het bewuste boek niet voor iedereen zijn nut kan hebben.'
(Cervantes Saavedra, 2001 [oorspr. 1605-1614])

Cervantes staat in een lange traditie van spot en satire over nut van humanistische kennis, denk ook aan Jane Austen over geschiedschrijving in *Northanger Abbey* en het schrikbeeld van Edward Casaubon in *Middlemarch* van George Eliot. Toch bestaat er ook een lange traditie van mensen die serieus geloven in het nut van een brede Letterenstudie. Net als mijn voorganger op deze leerstoel, Thijs Pollmann (1999) onderscheid ik daarin twee vormen van rechtvaardiging. De eerste zegt dat de Letterenstudie een goede voorbereiding is op de 'echte wetenschappen' omdat men er lezen en schrijven, tekstkritiek en logisch redeneren leert. De tweede redenering gaat ervan uit dat de *humaniora* essentiële culturele bagage leveren en zo mensen scholen voor het openbare leven. Een brede opleiding in de *liberal arts* voorziet, in de woorden van Martha Nussbaum (1997), jonge mensen van de democratische liberale rationaliteit die nodig is voor waarlijk burgerschap.

De eerste redenering stamt uit het middel-eeuwse onderwijsstelsel. Toen bereidde het onderwijs in de Vrije Kunsten (*liberal arts*), waaronder grammatica, retorica en de kunst van het logisch redeneren, leerlingen voor op de geleerde specialisatie in de Rechten, de Theologie of de Geneeskunde. Sommige scholastici noemden in dit verband de Filosofie en de Vrije Kunsten de 'dienstmaagd van de theologie': zij leverden het gereedschap dat de theologie kon gebruiken. Het is een pakkende metafoer waar ik op terugkom. Het idee dat de Letteren een noodzakelijke basis leveren voor wetenschappelijke studie heeft de Middeleeuwen overleefd. Tot ver in de negentiende eeuw hadden studenten in Utrecht die Rechten of Theologie wilden studeren een propedeuse in wat toen heette de 'literarische' faculteit nodig (Jamin, 2001). Zij leerden er Oude Talen, Filologie en Geschiedenis om een basis van academische vaardigheden te verwerven. Bij discussies over hervorming van het universitaire onderwijs in de jaren twintig pleitte de Utrechtse hoogleraar Geschiedenis Kernkamp, voor behoud van deze brede vorming van letterenstudenten (Dorsman, 1999). In dat pleidooi is niet alleen een echo van de middel-eeuwse idealen te herkennen, maar – zoals Leen Dorsman constateerde – ook een vroeg-Utrechts pleidooi voor Algemene Letteren of Taal- en Cultuurstudies. Anno 2005 stelt de Universiteit Utrecht er een eer in brede bacheloropleidingen tot portaal te maken voor de specialisatie in de masterfase.

De tweede redenering over het nut van Letterenstudies, waarbij de *humaniora* voorbereiden op het burgerschap, staat eveneens in een lange traditie. Zij grijpt terug op auteurs uit de oudheid en is vandaag onder meer nog herkenbaar in de discussie over de culturele kennis die nodig zou zijn voor nieuwe Nederlanders. In deze traditie treffen we de argumenten dat de Letteren de geest verrijken, mensen bekendmaken met een gemeenschappelijk cultureel erfgoed en hen zo voorbereiden op burgerschap.

In de negentiende eeuw werden opleiding en algemene ontwikkeling onverbiddelijk verbonden aan het burgerschap van de nationale staat: beheersing van de nationale taal en kennis van het eigen culturele erfgoed onderscheidde de burger. De emancipatiebewegingen van de negentiende eeuw – zoals de vrouwenbeweging, en die van de 'kleine luyden' – zagen dit scherp in. De strijd om toegang tot het hoger onderwijs was deel van de strijd om politieke burgerrechten. Aletta Jacobs en Abraham Kuyper begrepen het: zonder toegang tot de hoogste opleiding waren aspirant-burgers gedoemd tweederangs onderdanen te blijven (Bosch, 2005; Grever en Waaldijk, 1989).

De twee manieren om de brede Letterenstudie te legitimeren hebben gemeen dat in beide gevallen de *humaniora* een dienstbare functie vervullen. Kennis van talen en culturen staat in beide gevallen in een hiërarchische verhouding tot andere domeinen: of dat nu de gespecialiseerde wetenschap of het burgerschap van de negentiende-eeuwse natie staat is. Tegelijkertijd klinkt in beide vormen van legitimatie iets door van vrijheid: de studie van Talen, Geschiedenis en Cultuur biedt een ruimte om ongehinderd door eisen van onmiddellijke toepasbaarheid en bruikbaarheid de geest te mogen scherpen aan talen die niet eens meer gesproken worden, of aan kwesties die op zichzelf gewoon interessant of spannend zijn.

Mijn vraag is wat wij vandaag de dag kunnen beginnen met deze dubbelzinnige erfenis. Enerzijds zien we de hooggeprezen autonome vrijheid van de *humaniora* en anderzijds de onmiskenbare onderschikking en dienstbaarheid aan andere domeinen. Letterenstudies lijken onmisbaar maar ondergeschikt.

Dienstmeiden

Laat mij beginnen met de beeldspraak rond dienstbaarheid van het ene vakgebied aan het andere, en in dat verband de metafoer van de dienstmaagd bespreken. Het probleem dat verschillende vormen van kennis concurreren om de eerste plaats is al heel oud. In gemeen-

schappen waar de godsdienst gebaseerd is op openbaringen (zoals het christendom, de islam, de joodse traditie) moest men de verhouding tussen 'goddelijke' en 'menselijke' kennis duiden. Een oplossing voor dat probleem werd in de christelijke scholastiek van de Middeleeuwen gezocht in de beeldspraak van de dienstmaagd, in het Latijn 'ancilla'. Om die reden zou de filosofie de dienstmaagd van de theologie moeten zijn. In de elfde eeuw werkte Petrus Damiani (1007-1072) dit beeld uit. Hij schreef dat de *artes* de dienstmaagden van de heilige schrift moesten zijn (Jaroszynski, 2005). Hij bouwde daarbij voort op Griekse auteurs die hadden gesteld dat de filosofie met de aristotelische principes van waarneming en logica het gereedschap aan de theoloog zou leveren. Het woord dat hier voor dienstmaagd gebruikt werd, was hetzelfde als het woord dat in de bijbel Hagar aanduidde. Hagar was de slavin van Sara bij wie Abraham

zijn eerste zoon Ismael (de overgeleverde stamvader van de Arabieren) verwekte, voordat hij bij zijn echtgenote een andere stamhouder, Isaak, kreeg (Jaroszynski, 2005). Over de precieze betekenis van de metafoer door de tijd heen wordt verschillend gedacht. Sommige historici wijzen erop dat de filosofie hiermee een eigen en door theologen onbetwiste ruimte toegewezen kreeg. Niettemin bleef voorop staan dat de filosofie dienstbaar diende te zijn aan de theologie (Tranøy, 1964; Robbers, 1947). Ingeval van onderlinge strijdigheid van de conclusies moest de filosoof wijken voor de theoloog.

Kritiek op deze verhouding van dienstbaarheid werd al in de twaalfde eeuw door de Spaanse islamitische filosoof Ibn Rusd (1126-1198) ontwikkeld. Bij wijze van alternatief draaide hij de zaak om en stelde hij dat de filosoof zijn inzichten nooit ondergeschikt mocht maken aan die van de theologie. Filosofen kon-

den juist de denkfouten opsporen die tot onenigheid tussen openbaring en rationaliteit hadden geleid (Kurtz, 1996). Volgens sommigen is Ibn Rushd's idee van 'twee waarheden' de inspiratie geweest voor de wetenschappelijke revolutie die zich in de zeventiende eeuw voltrok, en daarmee ook voor de Verlichting.⁴

De dienstbodemetaphoor heeft lang doorgelopen. Zij werd tijdens de Verlichting een symbool voor wat achterlijke onderschikking van rationalisme aan godsdienst heette en werd vrijwel alleen in pejoratieve zin gebruikt, ook voor andere domeinen. Friedrich Nietzsche (1994) schrijft in *Die geburt der tragödie* dat de poëzie door Socrates' 'onderdanigheid' aan stervelijke rationaliteit en door de verabsolutering van het staatsbelang door Plato, is gereduceerd tot dienstmeid van de filosofie en de moraal, net zoals de filosofie zelf eeuwenlang de dienstmeid van de theologie was geweest. Brave opvoedkundige functies hadden volgens hem de ontwrichtende kracht van echte kunst om zeep gebracht. Nietzsche gebruikt dus de beeldspraak – oorspronkelijk bedoeld om twee soorten kennis in een hiërarchie te plaatsen – nu om dienstbaarheid van kunsten aan het burgerschap te kritiseren.

De dienstmaagdmetaphoor die van de *liberal arts* een vaardigheid, van de Letteren een propedeuse maakt, kent zowel aan de humaniora als aan de dienstmeid nadrukkelijk een passief karakter toe. Beide nemen een positie in waarbij het doel en de richting door anderen bepaald worden.⁵ Laat mij in dat verband nog iets over het seksespecifieke karakter van de beeldspraak zeggen. Dit is enerzijds verklaarbaar uit het grammaticale geslacht van de woorden filosofie en wetenschap. Tegelijkertijd was het een sociale en culturele bevestiging dat voor vrouwen in de wetenschap en in de theologie geen plaats was (Warner, 1996). Als zinnebeeld, als muze en als inspiratiebron konden vrouwen een rol spelen bij het vergaren van wijsheid, maar een dienstmeisje kon alleen in overdrachtelijke zin de theologie van dienst zijn (Zemon Davis, 1988). We zien hier

dat een metafoor alleen werkt wanneer zij ontleend is aan een volstrekt ander domein. Het huishouden verschilt radicaal van de wetenschap. Erasmus ervoer het volgens Busken Huet al; voor de humanistische geleerde zijn huiselijke beslommingen slechts storingen (Lakoff en Johnson, 1980).

Kunnen we de positie van de Letterenstudies in de eenentwintigste eeuw nog steeds begrijpen als die van een dienstmeid? De theologie is niet langer onze werkgeefster, maar de markt en de politiek laten zich minstens zo sterk gelden. Steden en provincies, beroepsgroepen en instellingen, meerderheden en minderheden willen dat hun geschiedenis geschreven, hun cultuur in kaart gebracht wordt. Politici vragen van de historici lijstjes met feiten voor de inburgeringcursussen, van cultuurwetenschappers kennis over de invloed van migratie op de kunsten, van kunsthistorici normen voor het aanschafbeleid van het Rijksmuseum. Het bedrijfsleven snakt naar mediëvistische wetenswaardigheden voor Arthur-legenden om nieuwe films en computergames te kunnen maken. Kennis van jongerentaal en inzicht in de manier waarop digitaal vermaak beleefd wordt, is onmisbaar voor marketing.

Ondanks zulke verlokkingen en uitdagingen aarzelen de meeste letterenonderzoekers en studenten als ze een al te snelle verkoop van kennis over culturele uitingen vermoeden. Deze argwaan tegen de eisen die markt en politiek aan de Cultuurwetenschappen stellen, is ook onzekerheid over nut en bruikbaarheid van de Letterenstudies. Zij wordt enerzijds gevoed door de onmiskenbaar deftige traditie van Letterenstudie als het tijdverdrijf van een elite die met enig *dédain* neerkijkt op de toegepaste kennis, vooral wanneer die naar progressieve politiek ruikt. Maar er is meer. Waar 'wij' het meest trots op zijn, zijn immers niet de hapklare eindresultaten van ons onderzoek, maar de kritische, onafhankelijke, originele en veelzijdige manier waarop we ons onderzoek hebben aangepakt.

Interdisciplinariteit

Cultuurwetenschappers zijn fier op de kanttekeningen die zij zelf in de marge plaatsen; bij hun eigen onderzoek, bij dat van anderen – denk aan de vijftienvingertig voetnoten van de humanist uit Don Quichot. Met dergelijke kanttekeningen wijzen cultuurwetenschappers erop dat culturele uitingen in de ene context net iets anders betekenen dan in de andere. Een goede smaak kan tegelijkertijd status en geld betekenen. Verzet tegen de gevestigde orde is altijd ook een erkenning van de macht van die orde. Een kunstwerk kan tegelijkertijd zijn tijd weerspiegelen en zijn tijd vooruit zijn, de stadscultuur kan voor de een bevrijdend voor de ander bedreigend zijn.

Het besef van de verschillende betekenissen van eenzelfde verschijnsel is in de afgelopen jaren systematisch aan de orde gesteld door nieuwe multidisciplinaire vakgebieden als Vrouwenstudies en Mediastudies. Als *nouveau riches* in de deftige Cultuurwetenschappen kunnen zij zich niet beroepen op de elitaire traditie die stelt dat het door hen onderzochte object nu eenmaal het mooiste en het beste is wat er ooit geschreven is (Literatuur), gebeurd is (Geschiedenis) of geschilderd is (Kunstgeschiedenis) (Arnold en Dover Wilson, 1971). Beide 'nieuwe' vakgebieden betrekken sociale, technologische en politieke contexten in hun onderzoek. Mediastudies lijken daarin wat minder provocerend te werk te gaan dan Vrouwenstudies, maar dat ligt mijns inziens vooral aan de receptie; het is blijkbaar minder bedreigend om te horen 'the medium is the message' dan te vernemen 'gender is a useful category of historical analysis' (McLuhan en Fiore, 1967; Scott 1986). Mediastudies onderscheiden en combineren de studie van de uiting in-zich-zelf (film als tekst bijvoorbeeld), de context van productie (van kunstenaar tot productiemaatschappij) en de receptie van gemedieerde boodschappen (hoe interpreteert het publiek, wat is sociale betekenis van media?). Vrouwenstudies vragen aandacht voor de sociale en symbolische betekenis van sekse. Elke dimensie vereist een

andere expertise. Je kunt niet zeggen dat kennis over de ene dimensie meer of minder waar is dan inzicht in een ander aspect. Meerdere uitspraken zijn tegelijk waar. De taal van nieuwe media gaat, aldus Manovich (2001), tegelijkertijd over het vertonen, het verdelen, het produceren en het opslaan van gegevens. De waarheden die dat oplevert zijn relatief in de zin zoals Latour (1999) en Harraway (1997) het woord gebruiken: feiten hangen objectief en absoluut af van het medium waarmee zij waargenomen worden, van de context waarbinnen het object onderzocht is.⁶

Om dergelijk veelzijdige analyses te maken moeten onderzoekers van media, kunsten, talen en culturen dus veel vormen van wetenschap kunnen combineren. Hoe kunnen zij deze verschillende inzichten combineren zonder te vervallen in de door Nietzsche en Ibn Rushd verfoeide dienstbaarheid van de ene wetenschap aan de andere? Ook binnen Letteren treft men hiërarchische verhoudingen tussen de wetenschappen aan. Vaak weerspiegelen zij de hiërarchieën die de geesteswetenschappen op hun plek zetten.⁷ Het onderscheid tussen harde kennis van de sociale wetenschappen (statistiek) en de zachte kennis van de geesteswetenschappen keert binnen de humaniora terug en als het hiërarchisch onderscheid tussen bijvoorbeeld de geschiedenis die werkt met 'onloochenbare' archiefstukken en Literatuurwetenschap, waar persoonlijke interpretaties regel zouden zijn.

Ik wil laten zien hoe binnen de Letteren gezocht wordt naar niet-hiërarchische interdisciplinariteit. Ik zal daarbij putten uit de levensverhalen die studenten Vrouwenstudies schreven in een onderzoekscollege dat ik jaarlijks verzorgd heb sinds ik aan de Universiteit Utrecht werk.

Voormoeders

De opdracht luidde om het levensverhaal van een 'voormoeder' te schrijven. De 'voormoeder' kon een overgrootmoeder, oma of een oudtante zijn, maar ook een vrouw die in overdrach-

telijke zin een voorbeeld of wegbereidster voor de student was.⁸ De cursus maakte onder de titel 'Tussen marge en middelpunt. Vrouwen en culturele tradities' deel uit van het programma Vrouwenstudies Letteren aan Universiteit Utrecht. Als het seminar 'Her present is my past' was het opgenomen in de internationale interdisciplinaire NOISE Summerschool waarin studenten uit tientallen verschillende landen samenkwamen.⁹

Het eerste probleem dat de biografes ontmoetten was de ongelijksoortigheid van de informatie die beschikbaar is over ervaringen van vrouwen. Een deel van zulke kennis is te vinden in geschiedenisboeken, dagboeken en brieven. Een ander deel komt uit de particuliere overlevering: herinneringen van kinderen en neven en nichtjes, die zelf weer vaders, moeders en tantes van de biograaf zijn. Daarnaast zijn er de aspecten van het privé-leven die voornamelijk in fictie zijn vastgelegd. Studenten leerden natuurlijk – ik blijf een schoolfrik – dat een roman niet zomaar als historische bron mag worden gebruikt. Romans beschrijven veel geneugten en dilemma's van een vrouwenleven. Of dat nu de ellende van ongewenste zwangerschap of het plezier van een mooi handwerk is. Zoals Nancy Armstrong (1986) zegt: Vrouwengeschiedenis wordt geschreven in fictie.

In de verhalen die ik in vijftien jaar onder ogen kreeg zijn weinig vrouwelijke hoogleraren te vinden, weinig geleerden en veel dienstmeisjes. Er waren oma's, overgrootmoeders en oudtantes die een deel van hun leven besteedden aan het tegen betaling verzorgen van de privé-sfeer van anderen, als kindermisje, als hulp in de huishouding, als naaister. Sommige voormoeders taalden niet naar een huwelijk, en net als bij Erasmus kon dat ook een aanwijzing voor homoseksualiteit zijn, andere voormoeders taalden niet naar een openbare betrekking.¹⁰ Allen verlangden naar een of andere vorm van cultuur: muziek, mode, lezen, films, gezelligheid in het café. Eenmaal ontdekte een studente dat haar overgrootmoe-

der een boek had gepubliceerd. In het internationale gezelschap van de NOISE Summerschool bleek hoe de ervaringen van de 'voormoeders' konden verschillen: de een had een grootmoeder die haar man gemist had toen die als soldaat in een ander land in een oorlog had gevochten, de ander beschreef het leven van een voormoeder die slachtoffer van die bezetting en terreur was geweest. Utrechtse studenten spraken met elkaar over oudtantes die ongetrouwd waren gebleven en een verhouding hadden gehad met een getrouwde man, anderen over een oma die jarenlang het overspel van hun echtgenoot had geaccepteerd. De privé-kant van de koloniale geschiedenis van Nederland werd voelbaar in verhalen over Indonesische vrouwen die werkten als huishoudsters en bij wie Nederlanders – net als de vader van Erasmus – een kind verwekt hadden (Locher-Scholten, 2000; Gouda, 1995).

Voor de studenten was het de uitdaging om in één presentatie of verhaal zowel ongelijksoortige bronnen van kennis, als de ongelijksoortige posities van waaruit de herinneringen vastgelegd waren te moeten combineren. Hoe konden zij kennis die was vastgelegd in wetenschappelijke en nationale geschiedenisboeken combineren met de herinneringen van bijvoorbeeld een jaloerse zuster? Gebruikten zij de persoonlijke verhalen van vrouwen om wetenschappelijke studies over de Tweede Wereldoorlog te corrigeren, of zouden zij geschiedenisboeken gebruiken om eenzijdigheid in de particulier overgeleverde familiegeschiedenissen met een korreltje zout te nemen? Experimenten met de vorm waren daarbij vaak behulpzaam: schrijven in de eerste, tweede of derde persoon of een combinatie daarvan. Wel of geen voetnoten. De keuze voor een met foto's geïllustreerd betoog of het levensverhaal verteld in een hypertext of een tentoonstelling. Studenten realiseerden zich dat in romans vormen van vertellen beschikbaar waren die meer recht deden aan de levens van hun voormoeders dan een politieke of economische geschiedenis van hun vaderland.

Misschien helpt het ondoorgroendelijke proza van de modernistische schrijfster Djuna Barnes in *Nightwood* beter om de positie van vrouwen binnen een patrilineaire genealogie te beschrijven dan een overzicht van de kiesrechtstrijd. Waarschijnlijk helpt de complexe vertelstijl van Toni Morrisons *Beloved* meer om de ervaring van slavernij en de strijd om een subject te worden onder woorden te brengen dan een cliometrische beschouwing over het economisch rendement van slavernij. Studenten leerden zien dat het leven van hun oma tegelijkertijd geëmancipeerd en traditioneel kon zijn, dat hun voormoeders zowel bewust handelende subjecten waren als mensen wier levenslot maatschappelijk bepaald was. Zo doende gebruikten zij expertises van verschillende Letterendisiplines, en experimenteerden zij met manieren om die expertises met elkaar in verband te brengen.

Ik zal deze gelegenheid niet gebruiken om een pleidooi voor interdisciplinariteit te houden – dat gebeurt al vaak genoeg – en ook de waarschuwingen tegen oppervlakkige kennisgeving met andere vakgebieden klinkt voldoende. Wel merk ik op dat alle objecten van Letterenonderzoek, niet alleen vrouwenlevens, meerduldig zijn. Zij vereisen daarom een veelzijdig vakmanschap dat in staat is die meerduldigheids onder woorden te brengen zonder deze tot één waarheid te reduceren. Culturele uitingen verkrijgen hun betekenis in verschillende contexten en het is een taak van letterenonderzoekers te onderzoeken welke contexten van belang zijn voor het interpreteren van cultuur. Said (1995) wijst op een patroon van Oriëntalisme in Engelse literatuur van de negentiende eeuw en maakt van koloniale verhoudingen een mogelijk relevante context voor literatuuronderzoek. Geertje Mak onderzoekt opvattingen over seksualiteit in de vrouwenbeweging en maakt seksualiteit een relevante context voor emancipatiegeschiedenis. Rosi Braidotti wijst op de manier waarop het Verlichtingsideaal van het autonome subject geseksueerd is en maakt van gender een rele-

vante context voor filosofie en wetenschapskritiek. Deze auteurs menen niet dat over de verschijnselen die zij beschrijven niets anders gezegd kan worden, maar met hun analyses breiden zij het aantal contexten uit waarvan andere onderzoekers zich rekenschap moeten geven. Letterenonderzoekers moeten dus onderzoek kunnen doen naar een veelheid van contexten. Dat is geen eenvoudige taak. Zij vereist een interdisciplinaire grondhouding die moet worden aangeleerd. Bepaalde historische kenmerken van de humanistische traditie dragen daar gelukkig aan bij. Tekstgerichtheid maakt alfa's gevoeliger voor dubbele betekenissen. Het vermeende belangeloze isolement waarin Letterenonderzoek verricht wordt, zou kunnen helpen afrondende conclusies op te schorten. De aandacht voor kunst en creativiteit in onze faculteit maakt dat gelaagdheid en complexiteit niet lastig maar juist mooi worden gevonden. Aan deze veelzijdige competenties kunnen letterenonderzoekers het zelfvertrouwen ontlenen om opdrachtgevers, afnemers en lezers niet al te snel te voorzien van hapklare brokken met eenduidige onderzoeksresultaten.

Zoals vroeger de humanistische studie van Klassieke Talen de studenten voorbereidde op de theologische en de juridische wetenschappen, zo kunnen we nu in de eenentwintigste eeuw de 'taal van de meerduldigheids en relativiteit' die de Letterenstudies idealiter uitdragen, aanduiden als een vereiste om een goede, sociale of natuurwetenschappelijke onderzoeker te worden. Ook in die andere vakgebieden is de context en de meerduldigheids van kennis immers steeds belangrijker, zoals we kunnen zien in het werk van Helga Nowotny.

Terug naar de metafoor van het dienstmeisje. Als we die, met behulp van Vrouwengeschiedenis in al zijn dimensies heel letterlijk lezen, dan kunnen we zeggen dat historisch gezien de verhalen, de autonomie en de subjectiviteit van de dienstmeiden veel groter was dan Nietzsche en Damiani veronderstelden. Nancy Armstrong (1987) maakt duidelijk dat de schrijver

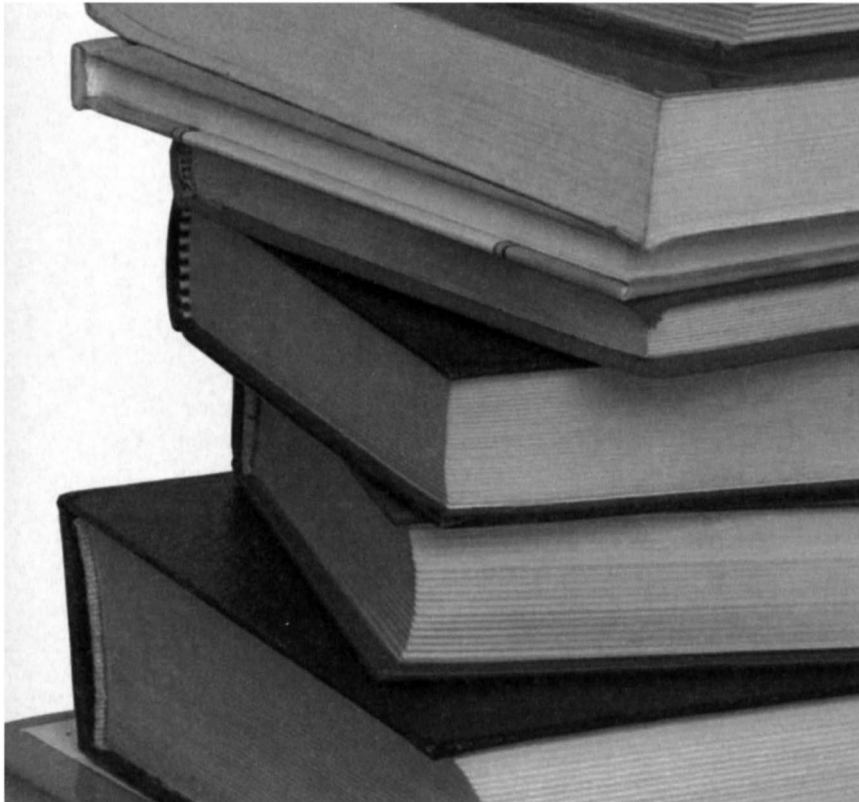
Richardson (1985) de stem van het belaagde dienstmeisje Pamela nodig had om in de achttiende eeuw de moderne roman uit te kunnen vinden. Vrouwenhistorici als Carlson (1994), Poelstra (1996) en Henkes (1995) beschrijven de *agency* en handelingsruimte die Nederlandse dienstmeisjes zich in de zestiende en zeventiende eeuw, respectievelijk negentiende en twintigste eeuw toeëigden. Mary Poovey (1988) toonde aan dat de negentiende-eeuwse *gouvernantes* symbolisch en feitelijk tussen twee werelden leefden en dus meer konden vertellen dan hun werkgevers. Dat idee werd overgenomen door fictieve verhalen als de tv-serie *Familie bellamy* en Margaret Atwoods *The handmaids tale*. Rachel Salazar Parreñas (2001) toonde aan dat hetzelfde geldt voor de vrouwen die uit Latijns-Amerika en Zuidoost-Azië naar westerse landen reizen om hun families thuis te onderhouden met het inkomen dat zij verdienen

als dienstbode en kinderverzorgster. Wie voor anderen huishoudelijk werk verricht, kent meer werelden, kan beter vergelijken en kan meer verhalen vertellen. Wat dat betreft is er misschien niet zoveel mis met de metafoor – cultuurwetenschappers zouden hem kunnen gebruiken als een geuzennaam voor een vakgebied dat altijd zegt: wacht eens even, aan deze zaak zitten nog meer kanten.

Met deze ‘oplossing’ is mijn beschouwing over de ‘bruikbaarheid’ van de Letterenstudies nog niet voltooid. Het nut van de humanistische scholing was immers niet alleen gelegen in een propedeutische voorbereiding op gespecialiseerde wetenschappen. Zij heette ook de juiste voorbereiding voor actief burgerschap te zijn.

Burgerschap

Burgerschap kon zich uitstrekken tot de ‘transnationale’ gemeenschap van geleerden, mensen die – zoals Ida Nijenhuis (1992) schreef over de achttiende-eeuwse filosoof en econoom Isaac de Pinto – naast hun expertise op een vakgebied ook lid wilden zijn van de ‘Republiek der Letteren’. In de negentiende eeuw kreeg het verband tussen hoger onderwijs en burgerschap echter een onverbidde nationale invulling. De twee auteurs wier werk ik in dat verband wil noemen, belichamen die samenhang tussen onderwijspolitiek en de vorming van de natiestaat. Beide mannen gaven vorm aan het onderwijsbeleid van hun vaderland: Wilhelm von Humboldt reorganiseerde rond 1810 in Pruisen het systeem

van hoger onderwijs en in Engeland was Matthew Arnold 1851 tot 1886 onderwijsinspecteur.

Wilhelm von Humboldt is tot op de dag van vandaag bekend en populair bij mij en mijn collega's omdat hij onderzoek en onderwijs aan de universiteit hecht wilde verenigen. Hij gaf vorm en leiding aan de hervorming van Duitse universiteiten op een manier die ook in Nederland werd nagevolgd, althans met de mond werd beleden – een instelling waar de eenheid van alle wetenschappen onder leiding van de filosofie gestalte kreeg (Jamin, 2001). Von Humboldt (1770-1830) vond dat iedereen recht had op goed onderwijs als deel van de individuele ontwikkeling van het karakter: *Bildung*. Hij noemt het doel van een goed onderwijsstelsel: 'gelukkige mensen en gehoorzame onderdanen' te maken en vaderlandsliefde aan te kweken. De wetenschappelijke vorming aan de universiteit is volgens Von Humboldt een tussenfase. Een jongeman moet tussen school en 'het leven' enkele jaren de kans krijgen in vrijheid wetenschap te beoefenen onder leiding van een onderzoeker. Dat bereidt hem voor op een zinvolle functie in de samenleving. De in Nederland zojuist weer ingevoerde term *bachelor* herinnert aan deze in de negentiende eeuw noodzakelijk veronderstelde tussenfase in het leven van jongemannen: oefenen voor het openbare leven en oefenen voor de verantwoordelijkheid (seksueel en anderszins) binnen het huwelijk.

De Engelse onderwijsinspecteur Matthew Arnold gaf een definitie van 'cultuur': het streven naar perfectie door het beste dat ooit gezegd en gedacht is, uit te dragen. Arnold stelde 'cultuur' tegenover het platte materialisme en egoïstisch winstbejag van het industriële Engeland van het midden van de negentiende eeuw. De wereldtentoonstelling in het *Crystal palace* illustreert dat het Brits imperium een glanzende toekomst en mateloze groei verwachtte. Arnold daarentegen was juist bezorgd over anarchie en revolutie; zijn boek *Culture and anarchy* is doordrenkt van conser-

vatieve vrees voor de opstand der horden. Cultuurspreiding is daarvoor het tegengif. Tegelijkertijd is zijn pleidooi voor cultuurspreiding doordrongen van het ideaal dat iedereen met cultuur in de hoogste en mooiste vorm moet kunnen kennismaken. Uit zijn werk spreekt een gedrevenheid om kennis van cultuur niet te verengen tot individuele wetenschappelijke nieuwsgierigheid, en haar evenmin te laten verdwijnen onder economische winstbejag en politieke eigenbelang. Langs zulke negentiende-eeuwse lijnen werd kennis van cultuur kennis van nationale cultuur, kennis van talen werd kennis van landstaal, kennis van geschiedenis werd kennis van de vaderlandse geschiedenis.

We spreken hier dus over die andere legitimatie van Letterenstudies: het idee dat kennis over cultuur competente burgers produceert. Net zoals de metafoor van de dienstmaagd gebaseerd is op het idee dat dienstmeisjes geen wetenschappers zijn, zo is het idee dat een Letterenstudie voorbereidt op burgerschap, gebaseerd op de visie dat de universiteit zelf geen openbare ruimte is. Binnen de opleiding gelden nog niet de harde wetten van de markt, van de politiek en van het recht. Hier mag nog geoefend worden, in de beslotenheid van de collegezaal is het nog gezellig.

Dit ideaal van de universitaire leerschool is herkenbaar uitgewerkt bij de negentiende-eeuwse historicus Von Ranke, de uitvinder van het historische werkcollege. Daarmee gaf hij vorm aan het ideaal van Von Humboldt. Volgens Von Ranke moesten studenten die Geschiedenis studeerden het vak leren door met hun leermeesters in een seminar bronnen te bestuderen. Een dergelijk seminar moest gehouden worden in een aparte en afsluitbare ruimte, waarbinnen de externe gezagsverhoudingen tussen professor en student wegvielen. Op basis van argumenten en deugdelijke verwijzingen naar het bronnenmateriaal konden leermeester en leerling conclusies trekken uit het materiaal. Zo leerden studenten dat in de wetenschap alleen de speurtocht naar objectie-

ve waarheid telde. Hier waren rationaliteit en goede argumentatie belangrijker dan status, positie en overgeleverde autoriteit. Ook in Utrecht werd daartoe een 'bronnenkamer' ten behoeve van het geschiedenisonderwijs ingericht (Jamin, 2001). Het Groningse instituut waar ik studeerde, beschikte over een 'bronnenkelder'. De tijdelijke vrijheid en gelijkheid tussen leraar en leerling in de Geschiedwetenschap was mogelijk dankzij het exclusieve karakter van de seminarbijekomsten. Vrouwen en amateurs mochten er niet bij zijn, want als iedereen kon binnenkomen zou de ideale leeromgeving weg vallen. Von Humboldt spreekt in dit verband over 'Geselligkeit' van de universiteit: het samenleven van leerlingen en leermeesters als meester en gezelschap in een gilde.

Het lijkt op het eerste gezicht een aantrekkelijk beeld, Cultuurstudies als oefenruimte waarbinnen vrijheid heerst. Is dit de vrijheid en de onbekommerde studie waarnaar de letterenstudent taalt? Is dit de ideale studeerkamer die Erasmus beschrijft: geluidloos zodat het geluid van klijvende dienstmeiden niet zou doordringen?¹¹ Is dit de plek waar Christine de Pizan kon lezen en studeren terwijl haar moeder voor het eten zorgde? Is dit de *Room of one's own* van Virginia Woolf, waarin een vrouw pas kan schrijven wanneer zij een kamer voor zichzelf heeft en geen zorgen over financiën? Nee, er is meer aan de hand. Het beeld veronderstelt een tegenstelling tussen de beschermde leskamer en de openbaarheid. Toekomstige burgers die moeten functioneren in een harde wereld, hebben behoefte aan een private veilige oefenruimte. Deze 'oefenruimte' is daarom vergelijkbaar met het domein die vrouwen uit de West-Europese middenklasse in de negentiende en twintigste eeuw goed kennen: de privé-sfeer van gezin- en familielevens. Ook in het burgerlijke gezin van de negentiende eeuw werden de toekomstige burgers geacht te leren hoe zij zich moesten gedragen. In Frankrijk idealiseerde Rousseau de moeders als opvoedsters zonder eigen politieke rechten. In de

Verenigde Staten sprak men van *Republican motherhood* (Kerber, 1980; Landes, 1988). Ook in andere westerse landen werd het gezin aldus een hoeksteen van de samenleving. Hier voedden moeders jonge mannen op tot deugdzaam burgers (Bellah, 1985; Kloek, Mijnhardt & Koolhaas-Grosfeld, 2001; Stuurman 1992).

Deze opvatting maakte van het gezins- en familielevens een morele ruimte van verzorging, liefde en rituelen die vrouwen een door buitenstaanders 'ongekende' vrijheid bood – de buitenwereld kon zich letterlijk niet voorstellen dat vrouwen er iets zouden doen dat ertoe deed – dus was er ruimte voor het uitwisselen van recepten, voor de damesliefde en voor het ontwikkelen van een ideologie van seksesolidariteit (Kerber, 1980; Smith, 1984; Smith-Rosenberg, 1986). Het domein waar jongens tot burgers werden opgevoed bleef tegelijkertijd het domein van vrijblijvende liefhebberij. Maria Grever en later Bonnie Smith hebben prachtig beschreven welke gevolgen die ideologie van de amateur had voor vrouwen in de professionele geschiedschrijving. In de beschrijvingen van de privé-sfeer zien we dan ook dezelfde ambivalentie die de legitimatie van de Letterenstudies kenmerkt: enerzijds onmisbaar en vreselijk belangrijk, anderzijds vrijblijvend en amateuristisch.

De eenvoudige en binaire tegenstelling tussen de echte wereld van geld en macht en de veilige haven van liefde en zorg is natuurlijk gebaseerd op enkele onjuiste veronderstellingen. Eén daarvan was dat het binnen de privé-sfeer altijd goed toevoegen was: liefde, eten, gezelligheid, seks op zijn tijd. Wij weten dat machtsongelijkheid, geweld en verziekte verhoudingen in de beste families voorkomen. De verhalen van de overgrootmoeders van studenten spreken daarover boekdelen – ook als het gaat om gelukkige families. We weten ook dat de opkomst van het moderne besloten gezinsleven gepaard ging met het terugdringen van vrouwen uit het openbare leven en dat zij samenhang met

de ontwikkeling van de industriële revolutie, en in de ontwikkeling van modern-imperialisme (Davidoff en Hall, 1988; McClintock, 1995; Stoler, 1996). Kinderen leren al jong evenveel van leeftijdsgenoten als van hun ouders. We weten nu dat zowel de leefwereld als de openbaarheid in meervoud gedacht moet worden. Het idee van meerdere openbaarheden, en dus van meerdere vormen van burgerschap, ontleen ik aan Nancy Fraser (1990) in haar feministische commentaar op Habermas. Net als termen als globalisering, multiculturaliteit, wereldburgerschap, postmoderniteit, postkolonialisme, individualisering, contextualisering, wijst zij er mee op het einde van de hegemonie van de nationale staat als de openbare sfeer. Mensen zijn – of zij dat nu willen of niet – tegenwoordig burgers en deelnemers in tal van gemeenschappen. Zij participeren tegelijkertijd in uiteenlopende domeinen, daaronder bevinden zich private en publieke sferen, en onvoorziene mengvormen.

Laat ik overgaan tot de afronding van mijn argumentatie. Wetenschappers – zeker humanisten – genieten van hun studeerkamer. Zij genieten ook van leren en lesgeven. Een aparte ruimte waar zij vrij zijn om dingen te lezen, te leren en aan anderen uit te leggen, waar koffie voor hen gezet wordt, waar zij geroepen worden voor hun maaltijd. In deze gezellige ruimte kunnen zij zichzelf en anderen voorbereiden op de eisen van wetenschappelijke topprestaties.

Ik pleit ervoor dat de brede Letterenstudies in de eenentwintigste eeuw ook blijven bijdragen aan actief burgerschap. Maar het moet volgens mij dan niet gaan om een voorbereiding op het lidmaatschap van de nationale openbaarheid zoals die in de negentiende en twintigste eeuw tegenover de privé-sfeer van het gelukkige gezin stond. De Letterenstudies zouden moeten voorbereiden op het burgerschap van de eenentwintigste eeuw, de gelijktijdige deelname aan verschillende domeinen: de trans- en subnationale gemeenschappen, digitale en geografische verbanden, gemeenschap-

pen die bij elkaar worden gehouden door gedeelde ervaringen (zoals oorlog of migratie), door liefde voor een bepaald medium, door passie voor een bepaalde kunstvorm, door gezamenlijke belangen of gemeenschappelijke politieke overtuigingen.

Gelijktijdige deelname aan dergelijk disparate gemeenschappen vereist gevoel voor meerduidigheid, de bereidheid verschillende waarheden tegelijkertijd te erkennen en regelmatig van perspectief te wisselen. Als cultuurwetenschappers zouden wij misschien blij moeten zijn met het begrip 'multiculturele samenleving'. Zo kun je het naast elkaar bestaan van gemeenschappen aanduiden, maar ik wil wel pleiten voor een term die 'cultuur' niet als een absolute identiteit neemt. Ik zou willen kiezen voor een term waarvan zo vaak gezegd wordt dat zij te Nederlands is om vertaald te kunnen worden. Een term die we aantreffen bij Von Humboldt wanneer hij de universitaire gemeenschap van leermeesters en leerlingen beschrijft. Een term die volgens mij uitstekend vertaald kan worden met het door Paul Gilroy voorgestelde *conviviality*. Ik bedoel gezelligheid of Geselligheid. Niet de gezelligheid van de gelukkige familie waar Erasmus niet naar taalde, maar de gezelligheid in veelvoud van de eenentwintigste eeuw: vol variatie, betrokken en wisselend, vol met leraren en leerlingen die bereid zijn van elkaar te leren, die zo nu en dan nuttigheid en bruikbaarheid tussen haakjes zetten om daarna des te beter onze expertise beschikbaar te stellen. Want als experts in meerduidigheid hebben letterenstudenten de buiten- en de binnenwerelden veel te bieden.

Noten

1. Oratie uitgesproken op 14 oktober 2005 in Utrecht. Ook verschenen in de oratiereeks van de Faculteit der Letteren van de Universiteit Utrecht.
2. Terwijl dit jaar het aantal studenten in het algemeen met vijf procent toenam, stegen de alfa-inschrijvingen met negen procent. Van die groeien de Letterenopleidingen van Universiteit Utrecht met een groei van bijna zestien procent

- een groot deel voor hun rekening. Geschiedenis en Taal- en Cultuurstudies namen toe met twintig procent, Mediastudies met zeventien procent. Bron: <http://www.facts.uu.nl>, d.d. 8-9-2005, cijfers van 2-9-2005.
3. Toynbeewerk was de gangbare benaming voor cultureel- of opbouwwerk in achterstandswijken.
 4. De term 'twee waarheden' is volgens verschillende auteurs incorrect, in feite bepleitte Isn Rushd de suprematie van Filosofie en Natuurwetenschappen. Vergelijk Kurtz' *Intellectual freedom* (1996) en *No god but god* van Aslan (2004).
 5. Specialisten in Vrouwenstudies herkennen hier het oude aristotelische idee dat het vrouwelijke principe passief vormende kracht en het mannelijke principe actief vormende kracht is.
 6. Helga Nowotny en Peter Scott (2001) stellen dat alle kennis in toenemende mate 'relational' of 'contextual' is.
 7. Het effect dat wordt verbeeld door een plaatje van een dienende maagd: het Droste-effect.
 8. Maria Grever pleitte in *Van onze oudtantes... : vijf historie-schrijfsters in woord en beeld* (1987) voor het gebruik van de term 'oudtante', naast 'moeder' of 'grootmoeder', om zo ook vrouwelijke overleving buiten gezinsverband zichtbaar te maken.
 9. Ik verzorgde de cursus in de loop der jaren met verschillende collega's: Anneke Smelik, Maaike Meijer, Rosemarie Buikema, Agnes Andeweg, Paula Jordao en Andrea Petö.
 10. Zie Mak (1997) voor een analyse van de uiteenlopende subteksten en (homo-)seksualiteit.
 11. Gadi Algazi (2003) beschrijft hoe kijvende dienstmeiden een topos vormden.
- Aslan, R. (2004). *No god but god*. New York: Random House.
- Bellah, R. (1985). *Habits of the heart*. Berkeley: University of California Press.
- Bosch, M. (2005). *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*. Amsterdam: Balans.
- Busken Huet, C. (1980 [oorspr. 1882-1884]). *Het land van Rembrandt: studien over de Noordnederlandse beschaving in de zeventiende eeuw*. Alphen aan den Rijn: ICOB.
- Carlson, M. (1994). A Trojan horse of worldliness?: maidservants in the burgher household in Rotterdam at the end of the seventeenth century. In E. Kloek, N. Teeuwen, M. Huisman (Eds.), *Women of the Golden Age: an international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy*. Hilversum: Verloren.
- Cervantes Saavedra, M. de (2001 [oorspr. 1605 - 1614]). *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*. Het citaat is ontleend aan de vertaling van Barber van de Pol (2001). *De vernuftige edelman Don Quichot van La Mancha*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Davidoff, L. en C. Hall (1988). *Family fortunes*. Repr. ed. London: Routledge.
- Dorsman, L.J. (1999). G.W. Kernkamp: een betrokken historicus in een faculteit onder spanning. In L.J. Dorsman (red.), *Beroep op de wetenschap: Utrechtse geleerden tussen universiteit en samenleving 1850-1940*. Utrecht: Matrij, 14-31.
- Fraser, N. (1990). Rethinking the public sphere. *Social text*, 8 (3), 56-74.
- Gouda, F. (1995). *Dutch culture overseas*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Grever, M. (1987). *Van onze oudtantes.. : vijf historie-schrijfsters in woord en beeld*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Grever, M. en B. Waaldijk (1998). *Feministische openbaarheid: de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898*. Amsterdam: IISG/IIAV.
- Haraway, D.J.(1997). *ModestW_itness@SecondM_illennium.FemaleMan@M_eetsO_ncoM_ouse[TM]*. New York.
- Henkes, B. (1995). *Heimat in Holland*. Amsterdam.
- Humboldt, W. von (1770-1830). *Gesammelte schrifte XIII, 300*. Geciteerd door Arnold Labrie, 'Bildung' en politiek, 1770-1830 (S.I. 1986), 155.

Literatuur

- Algazi, G. (2003). Scholars in households: refiguring the learned habitus, 1480-1550. In L. Daston & O. Sibum (Eds.), *Science in Context*, 16, special issue: Scientific personae, 9-42.
- Armstrong, N. (1986). Literature as woman's history. *Genre*, XIX (winter 1986), 347-369.
- Armstrong, N. (1987). *Desire and domestic fiction*. New York: Oxford University Press.
- Arnold, M. en J. Dover Wilson (1971). *Culture and anarchy*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Jamin, H. (2001). *Kennis als opdracht: de Universiteit Utrecht 1636-2001*. Utrecht: Matrijs.
- Jaroszynski, P. (2005). ANCILLA THEOLOGIAE (maid servant of theology) - a description of medieval philosophy sometimes intended to be pejorative. (<http://www.kul.lublin.pl/efk/angielski/hasla/a/ancilla.html>) 24-8-2005.
- Kerber, L.K. (1980). *Women of the republic*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Kloek, J., W. Mijnhardt en E. Koolhaas-Grosfeld (2001). *1800: Blauwdrukken voor een samenleving, Nederlandse cultuur in Europese context 2*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Kurtz, P. (1996). Intellectual freedom, rationality and enlightenment: the contribution of Averroes. In M. Wahba & M. Abousenna (Eds.), *Averroes and the enlightenment*. Amherst, NJ: Prometheus Books, 29-40.
- Lakoff, G. en M. Johnson (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Landes, J.B. (1988). *Women and the public sphere in the age of the french revolution*. Ithaca: Cornell University Press.
- Latour, B. (1999). *Pandora's hope: essays on the reality of science studies*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Locher-Scholten, E. (2000). *Women and the colonial state*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Mak, G. (1997). *Mannelijke vrouwen: over grenzen van sekse in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Boom.
- Manovich, L. (2001). *The language of new media*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- McClintock, A. (1995). *Imperial leather*. New York: Routledge.
- McLuhan, M. en Q. Fiore (1967). *The medium is the message: an inventory of effects*. New York: Random House.
- Nietzsche, F. (1994). *Die geburt der tragödie*. Frankfurt am Main: Insel Verlag.
- Nijenhuis, I.J.A. (1992). *Een joodse filosofie: Isaac de Pinto (1717-1787) en de ontwikkeling van de politieke economie in de Europese Verlichting*. Amsterdam: NEHA.
- Nowotny, H. en P. Scott (2001) *Re-thinking science*. Cambridge: Polity Press.
- Nussbaum, M. C. (1997). *Cultivating humanity*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Poelstra, J. (1996). *Luiden van een andere beweging*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Pollmann, T. (1999). *De letteren als wetenschappen: een inleiding*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Poovey, M. (1988). *Uneven developments*. Chicago: University of Chicago Press.
- Robbers, H. (1910). *De roman van een gezin I: De gelukkige familie*. Amsterdam: Robbers.
- Robbers, H. (1947). Kan de moderne filosofie dienstmaagd der theologie zijn? *Streven* 14.7, 673-681.
- Richardson, S. (1985) [oorspr. 1740]. *Pamela; or virtue rewarded*. Harmondsworth: Penguin books.
- Said, E. (1995). *Culture and imperialism*. Harmondsworth: Penguin books.
- Salazar Parreñas, R. (2001). *Servants of globalization: women, migration and domestic work*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Scott, J.W. (1986). Gender: a useful category of historical analysis. *The American Historical Review* 9, 1(5), 1053-1094.
- Smith, B.G. (1984). Seeing Mary Beard. *Feminist studies*, 3(1), 399-422.
- Smith-Rosenberg, C. (1986). *Disorderly conduct*. New York: Oxford University Press.
- Stoler, A.L. (1996). *Race and the education of desire*. Durham: Duke University Press.
- Stuurman, S. (1992). *Wacht op onze daden: het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Tranøy, K. (1964). Thomas Aquinas. In D.J.O. O'Connor (Ed.), *A critical history of western philosophy*, 98-123.
- Warner, M. (1996). *Monuments and maidens: the allegory of the female form*. London: Vintage.
- Zemon Davis, N. (1988). History's Two Bodies. *American Historical Review* (American Historical Association), 93(1), 1-31.

Beeldmateriaal

Andrzej Tokarski en Johanna Goodyear (Dreamstime.com)